

RELIGIJSKE VARIJACIJE

NIKOLA DUGANDŽIJA

Centar za društvena istraživanja, Zagreb

Revija za sociologiju, God. VIII, 1978 (1—2, siječanj—lipanj); 37—45

Pristup

Tradicionalna ili klasična religija lako je prepoznatljiva; u pravilu radi se o svetim i natprirodnim silama, koje, stvorene po ljudskoj mjeri ili ljudskom idealu, svojim posredstvom stupaju u zemaljsku igru, ne bi li njenim igračima rekly ono što već znaju, što će uskoro saznati ili da im obećaju ono što uzaludno žele. Čak i više, te će sile, budući da se takvoj ulozi ne opiru, pokušati učiniti sve za olakšavanje čovjekove orijentacije u svijetu, dajući mu blaženi osjećaj zajedništva, ravnoteže, udovoljavajući mu potrebi za emocionalnom tonifikacijom, inače tako teško ostvarivom naročito u suvremenom svijetu povećanog postvarenja. Tko bi pobrojao sve funkcije religije? Njih je onoliko, koliko ovaj svijet i ovaj život ne uspijevaju odgovoriti na stvarne ili izmišljene čovjekove potrebe, Svijet na njih nikada i neće moći do kraja odgovoriti i zato, ukoliko neki prijelomni događaji ,različiti od svih dosadašnjih, ne budu nagovijestili »kraj utopije«, on i dalje može zazivati svete prizore, ono »još nešto«, snažno ojačano insuficijentnošću života, ličnim ili kolektivnim tragedijama koje se uvijek teško prihvaćaju ogoljele, hladne, neutješne. Lakšem razumijevanju religije pridonose i oni vjernici koji priznaju »da se ne veruje razumom, ni iznad moći ili ispod moći razuma, već se protivno razumu veruje« (Unamuno). Želja za spasom i besmrtnošću, težnja za vječnim trajanjem protivno svim prirodnim zakonima ono je što može plijeniti srca i duše vjernika, i ne samo u jednom društvenom sistemu. Religija nije nikada bila samo klasna pojava iako ju je grozomornost klasne zbilje uvijek podsticala. Ona, kako bi rekao Milton Yinger, »afirmira najviše dostojanstvo i važnost svakog vjernika, kakav god bio njegov status«.¹ Dakako, prije toga, kako upozorava Feuerbach, treba podnijeti intelektualnu žrtvu, pa — vjerovati.

Ni jugoslavensko tlo nije izuzetak u ovakvom tretmanu religije. Istina, ovdje je religiozna slika bila dugo, baš kao i danas, bojana narodnim ili nacionalnim elementima, čak i više nego u mnoštvu drugih sredina, pa je manje »čista«. Ali, i ovdje religija nije bila izvan konteksta »nadopune svijeta«, njegovog pretvaranja u jednu topliju sredinu, u kojoj je, ako ništa drugo, preostajala — nada. Kao svijest koja snažnije konzervira nego revo-

¹ J. Milton Yinger: *Sociology Looks at Religion*, The MacMillan Company, 1969, str. 95.

lucionira, prije zatvara nego otvara pitanje o ljudskom stvarnom oslobođenju, češće ljude pretvara u nesamostalna nego samostalna bića ona je i ovdje bila stoljećima »popularna filozofija«, vrednovanje svijeta i ljudi, inspiracija za redefiniciju neželjenih stanja, transponirano čovjekovo dostignuće, ali i izvor zaoštavanja međuljudskih odnosa. Jer, kako su tu jedni bogovi pretendirali na nadmoć nad drugim, najčešće su sukob i netrpeljivost bili rezultat vjerskog susretanja. Svoju bartolomejsku noć jugoslavenski narodi nisu imali samo jednom. Ona se je ponavljala uvijek onda kad se religija ukazala kao pogodno sredstvo za razrješavanje onih društvenih napetosti koje svjetovni život nije umio riješiti. Još i više, ona ih je i sama povremeno zaoštavala.²

Po još nečemu je jugoslavenska situacija konzistentna svjetskoj; izuzetno brzi procesi sekularizacije skidaju svetački veo sa svijeta u kome se živi. Sve je manje onih koji u religioznom kompletiranju traže smisao života.³ Čak i oni koji su ostali deklarativno religiozni, ne vjeruju više dovoljno u eshatološke momente, čuda, zemaljsku narav Isusa, itd. Potanka ispitivanja, obavljena u našoj zemlji u nekoliko posljednjih godina,⁴ nedvosmisleno ukazuju na to da i ovdje postoji trend »nevjere vjernika« i da čak kršćansko proročanstvo, o tome da svijet klizi prema vjerničkim oazama usred mora vjerske indiferentnosti, nije zloguko. Ipak, u takvoj ocjeni ne valja pretjerivati. Religiozno pripadanje je još uvijek velika pojava.

Ima nešto što je u našoj zemlji ipak specifično, bar u odnosu na veći dio Evrope. Još uvijek veliki dio seljačkog stanovništva ostaje ovdje pogodan element za vjernički odnos, (i još uvijek podvrgnut starim praznovjericama!) ma koliko bio pokoleban. To je veoma značajno i preporučljivo za razmišljanje. Ovdje se i radnička klasa nalazi pri vrhu društvene religioznosti. Tu činjenicu ne ometa podatak da su nekvalificirani i polukvalificirani radnici znatno religiozniji od onih kvalificiranih i visokokvalificiranih; još su uvijek svi zajedno religiozniji od ostalih slojeva, osim zemljoradničkog. Da li je i ovdje religija indikator njihovog stvarnog društvenog položaja? I zato, ako se okolnim putem smije nešto zaključivati, ekonomski, društveni i kulturni napredak radničke klase ostaje prvorazredni zadatak.

Suprotna se tvrdnja ne može postaviti. Religija ne dobiva novi polet. Međutim, i ovakva kakva jest, upozorava da su snage koje ju održavaju i dalje na djelu, da se proces oslobađanja čovjeka ne može smatrati rezultatom jednog događaja, ma kako on velik bio. Dok je religije, može se uvijek postavljati pitanje što društvo čini u prevođenju postojećeg svijeta na veću mjeru ljudskosti, pri čemu će, bez tužbalica i tragedije, biti spreman prihvatiti kao svoje.

Na kraju utvrdimo da stupanj religioznosti u Jugoslaviji danas ipak odražava onaj stvarni put koga je ovo društvo ostvarilo u prošle tri decenije. Ateistička propaganda i neželjeni pritisci nisu udaljili ovaj svijet od njegovog transcendentalnog spasa.

² Mnoge knjige iz sociologije religije ilustriraju takvu njenu ulogu (posebno Glenn Vernon u svojoj Sociologiji religije).

³ Prema popisu stanovništva Kraljevine SHS iz 1921. godine, broj ljudi »bez konfesije« je bio 2106, po popisu iz 1953. nereligioznih je već 2.085.000, a prema kasnijim parcijalnim ispitivanjima (od popisa iz 1953. godine, više se ne traže odgovori o religioznom pripadanju), broj religioznih se znatno povećao.

⁴ Jedno takvo ispitivanje provedeno je u okviru Instituta za društvena istraživanja iz Zagreba za područje zagrebačke regije 1972. godine.

Dovde proces pitanja i odgovora teče po shemama koje u sociološkom poimanju religije nisu više rijetkost. Veće nedoumice nastaju kad se postavi pitanje da li je proces obožavanja vezan jedino uz prastara božanstva, koja, iako su doživjela već značajne preobrazbe, ipak čuvaju svoj integritet, obrnuto, ako se pokaže da i neki drugi objekti mogu u ljudskim očima dobiti atribute svetosti, donedavno rezerviranih za nebeskog boga, ne radi li se o novoj vrsti religije? Da — takav odgovor sve češće stiže u posljednje vrijeme. Čini se ne bez razloga.

Kako je to moguće?

Predmeti, tvorevine ljudi, oni sami ili odnosi među njima ne mogu se opirati simbolima kojima ih ljudi obilježavaju. Predmeti mogu postati izvor poštovanja ili strahopoštovanja ako ih ljudi takvima definiraju. Obožavanje živih ljudi nije nepoznato još u počecima civilizacije. Božanska svojstva kraljeva zadržala su se negdje sve do 19. stoljeća,⁵ pa i danas to susrećemo. Najpovršnija analiza epiteta vezanih za takve ljude bi to pokazala. Plemenski totemi mogu oživjeti u suvremenoj civilizaciji. To se i događa. Klasična religija slabi. Ali, metamorfoze religiozne gorljivosti ostaju prisutne, preuzete pod drugim imenima iz prastarih vremena ili novonastale. Ni socijalizam, pa i ovaj naš, nije imun od recidiva. Rješavajući se nekih bogova, nije otporan na polet drugih. I zato, prije nego što se utvrdi da li je religija opala, trebalo bi utvrditi jesu li tu ubrojani i ovakvi oblici vjerovanja, koji se dosad nisu smatrali religijom. Zapanjeni njihovom snagom, neki su znanstvenici⁶ utvrdili da je svaki čovjek religiozan. Tvrdnja je pretjerana, budući da je oduvijek bilo ljudi koji su izmicali toj sintezi. Ako su i bili vjernici, predmet vjere nisu obogotvorivali, nego ih je on inspirirao na proširenje ljudskih sadržaja.

Istraživanja o takvim oblicima klanjanja nema. Snaga znanstvenog instrumentarija ovdje još nije primijenjena. O tradicionalnoj religiji postoje pomna istraživanja koja uzduž i poprijeko istražuju okolnosti u kojima se ona pojavljuje. Zna se kako klasna pripadnost, dob, spol, školska sprema, društvena angažiranost utječu na stupanj religioznosti. Stiže se sve do roditeljskog statusa da se nešto utvrdi. Ali, kad se govori o svjetovnoj religiji, onda svega toga nedostaje i ostaje se najčešće na napomenama.⁷ Razlog tomu je činjenica što su se tragovi ovakve religije tek počeli proučavati u novije vrijeme, pa valja tek očekivati prve rezultate. Vjerojatno treba očekivati i otpore takvom istraživanju, jer obožavanja takve vrste ne toleriraju analizu svoje vjere, a pogotovo ne kritičku. Zamjetljiva je i pojava da

⁵ Vidi o tome Karl Kaucki: Poreklo krišćanstva, Kultura, Beograd, 1954.

⁶ Npr. Erich Fromm u knjizi Psychoanalysis and Religion, Yale University Press, 1973.

⁷ Takve napomene prave npr. Milton Yinger (1 Religion, Society and the Individual, The MacMillan Company, 1969, 2 Sociology Looks at Religion, The MacMillan Company, 1969.), Đuro Šušnjić (Otpor kritičkom mišljenju, Vuk Karadžić, Beograd, 1971.), Branko Bošnjak (Istina i dresirano mišljenje, Praxis, br. 2, 1965.), Glenn Vernon Sociologija religije, interno izdanje studenata), Erich Fromm (Psychoanalysis and Religion, Yale University Press, 1973.), Charles Glock i Rodney Stark (Religion and Society in Tension, Rand Mc Nally and Company, Chicago, 1969.), Arnold Künzli (Opijum nacionalizam, Praxis, Zagreb, 1968, br. 4), Jurij Levada (Socijalna priroda religii, Nauka, Moskva, 1965.), Lešek Kolakovski (Filozofski eseji, Nolit, Beograd, 1964.), Bertrand Russell (Mudrost Zapada, Mladost, Zagreb, 1970.), Nikolaj Berdajev (Carstvo duha i Carstvo cesara, čas. Kultura, Beograd, br. 13/14, 1971.), Herbert Marcuse (Čovjek jedne dimenzije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.), Louis Schneider (Sociological Approach to Religion, John Wiley & Sons, 1970.), Fuad Muhlić (Šta je to staljinizam, Gledišta, br. 10, 1969.), Max Weber (Sociologija Maxa Webera, u redakciji Mihaila Đurića, Matica hrvatska, Zagreb 1964.), Rudl Supek (Društvene predrasude, Radnička štampa, Beograd, 1973.), itd. Zbornik Mit, tradicija, savremenost (Nolit, Beograd), donosi nekoliko priloga graničnih ovom području.

se svjetovna religija prepoznaje u nevlastitoj sredini, a za svoju se vjeruje da je oslobođena predrasuda takve vrste. To može samo otežati istraživanje.

Dosad se najčešće ostajalo na natuknicama. Ali, kako se one množe, kako se već i izvan znanosti problem eksplicira (humoristi!), očigledno je da interes raste. Staljinizam je ostavio obilje podataka koji podupiru tezu o posvećivanju nekih svjetovnih vrijednosti. Uostalom, za to razdoblje je već nađen izraz »političko nebo«. Bez većih dvoumljenja moglo bi se pronaći i »nacionalno nebo«, duhovi precijenjene znanosti, religiozni stav o bezrezervnoj vjeri u ljudski napredak, vjera u raj na ovome svijetu itd.

Svjetovnu religiju zovu još i pseudo religija. Krivo! Nije ona nikakva nadireligija, jer njeni se vjernici ne klanjaju ništa rjeđe, oltari koje grade nisu ništa manje nakićeni, u njihovim prostorijama ritual može biti svečaniji nego kršćanski u svojim najboljim danima, otpadništvo se kažnjava i gorom kaznom od Kainove. Kad bi ona bila nazovi religija, onda bi njena duša bila na izdisaju u dodiru s prvim zrakama suvremenih dostignuća. Ali, avaj! Ona je i suvremenost uspjela uvesti u kolo svojih igara, zaodijevajući ih »spekulativnom paučinom« svojih čarolija. Da su te čarolije samo dobri dusi, koji nisu nenaklonjeni ljudskoj sreći, to još i ne bi izazivalo potrebu za njihovom demistifikacijom. Ali, češće nisu. Zaklanjajući se iza autoriteta svetosti, oni ispunjavaju čovjekovu dušu destruktivnošću, poniznošću, nekad i defetizmom, a jurišaju na sve ono što potiče na razvoj i oslobađanje. Zato ih i ne treba prihvaćati kao utvare. Oni su zlo čovjekovih svakodnevnih odnosa. Iz njih crpe i svoje sokove, pritajući se, ali ne nestajući ni onda kad za njih nastupi izuzetno nepovoljno vrijeme.

Ako su dobri dusi pseudo religije ona divna čarolija kojom je svijet još uvijek obavijen, oni čudesni predjeli ljudske duše kojima je malo hladni ratio, ona ljepota svijeta koja ne traži svoje tumačenje, njih nije potrebno stavljati pod upitnik. Oni mogu postati saveznici u čovjekovom stvaranju svijeta po njegovoj mjeri. Ali, ako se radi o religiji koja opravdava nejednakost, diči se s nemoći, oglašuje o postvarenje, ismijava pokušaje stvaranja jednog novog svijeta i sama mu odmaže, onda nema dileme kako postupiti — razobličavati ju, ali i svijet, koji u svome krilu stvara i takve duhovne vrijednosti koje degradiraju čovjekov poziv na rast.

Postoji li ipak razlika između tradicionalne i svjetovne religije? Da, jer nosioci ove posljednje ne pretendiraju na elemente njene natprirodnosti, ograničavajući se na svetost. (Istina, između svetosti i natprirodnosti postoje neke točke preplitanja). Osim toga, većina njenih bogova završava mnogo prije svoj život, njene vjernike život mnogo prije deziluzionira nego one druge. Bogu uvijek preostaje nedokučivi prostor, a kakvim opsjenarom, ili čak doista velikim povijesnim čovjekom, uskoro ostaju hipnotizirani samo rijetki sljedbenici.

Primjeri

Postoje dosta usuglašena stanovišta o vidovima svjetovne religije. Tako niz autora upozorava da je precjenjivanje, čak obogotvorivanje znanosti danas vrlo prošireno. Oni kažu: »znanost kao način života«. To je

nova religija. Dokazujući kako znanost ima ograničeni krug mogućnosti, kako čitava polja života ostaju izvan toga kruga, neki idu tako daleko da znanost kao način života povezuju s nastranošću.⁸

Drugi upozoravaju koliko pretjeranost očekivanja u ljudski progres ima elemenata religioznosti. Njihova stanovišta možda najbolje reprezentira ova rečenica Leszeka Kolakowskog: »Od osamnaestog evropskog veka, tj. od onog trenutka kad su »Istorija« i »Progres« zaseli na tron nasilno zbačenog Jehove, odmah se pokazalo da ga oni mogu uspešno zameniti u svim glavnim poslovima«.⁹ Netko može i komunističko društvo zamišljati kao krajnji cilj ljudskih napora, kao jedno beskonfliktno stanje trajne sreće i ljubavi u koje će biti ugrađeni svi naponi i patnje a koji su tome posvećeni. Takva stanovišta podsjećaju na očekivanje raja, pred čija će vrata stupiti samo oni s potrebnom količinom zasluga. Zadržalo se i nejasno osjećanje da će na kraju svi naši postupci stići pred neki viši sud, jer ih, kao u kakvom spisku, netko zapisuje, ma i ne bio to znani bog. Tu će oni nepodmitljivo biti vagani i niti jedan postupak neće ostati izvan računa. (Elementa takvog suda ima i u Kafkinom romanu »Proces«).

Neki¹⁰ nastoje dokazati analogiju marksizma i religije, Marxa i Jehove. To je već teže. Naime, ako se Marxa pretvori u proroka, osnivača nove dogme, koji zatvara pitanje svijeta, onda bi analogija imala smisla. Ali, kako je Marx sve prije nego prorok, inspirator a ne naredbodavac, revolucionar a ne konzervator, usporedba je besmislena.

Literatura sadrži i pokušaje uspoređenja religije i ideologije, te religije i politike. Takvom postupku ne nedostaje opravdanosti. Ideologija koja počinje ploviti vodama konstruirane stvarnosti, mistificiranog sadržaja, doista nosi elemente religioznosti. U onoj ideologiji, u kojoj je najveći grijeh kritičnost, gdje je kriterij za istinu autoritet, priznavanje prve greške izvor pokajanja, posipanje pepelom kalkulacija, pronalaženje fiktivnog neprijatelja izlika, a pokornost njegovano svojstvo, treba zaista tražiti sličnosti s religijom, i to onom koja se u novije vrijeme ne ističe uvijek kao uzor. Ni današnje kršćanstvo, npr. ne traži sve to od svojih vjernika.

Traženje religioznih elemenata u državi nema ništa manje opravdanja. I ona može zahtijevati za sebe sve one prerogative, koje je ranije zahtijevao bog. Ako su vjernici dovoljno vjernički orijentirani, oni takvo vodstvo i traže, pa kao što božji vjernici rado svoje odgovornosti prebacuju na višu instancu, tako i ovi sekularizirani, klanjajući se klasnoj državi, očekuju od nje da ona preuzme breme koje bi oni, samo da su razvijeni pojedinci, sami morali nositi.

Ovakvim se navođenjima ne iscrpljuju mogućnosti javljanja svjetovne religije. Gotovo da i nema nekog ljudskog sadržaja koji se, pod određenim okolnostima, u okviru subjektivnog raspoloženja vjernika, ne bi mogao pretvoriti u religiozni odnos. U svim tim slučajevima nije neki objekt, kakva ličnost ili neka misaona tvorevina jedina odgovorna za svoje obogotvorenje. U pitanju su uvijek ljudi koji, konsternirani jakim pojavama izvan sebe, čak

⁸ Npr. Adler u svojoj knjizi *Nervozni karakter* (Prosveta, Beograd, 1977.)

⁹ U *Filozofskim esejima*, Nolit, Beograd, 1964.

¹⁰ Npr. Russell, Berđajev, Lenski i dr.

ustrašeni imaju potrebu da svoju slabost ojačaju silama izvan sebe. Dok god ta potreba postoji, ovi se subjekti neće pobuniti protiv svoje uloge, nego će ju i snažiti koliko god mogu. Potreba za religioznim odnosom, onom »pećinom« vjerničkih želja, proširila je obožavano polje s područja starozavjetnih čuda, koja su sa stanovišta čovjeka dvadesetog stoljeća suviše naivna, na ona čiji mitski karakter još nije dovoljno prozren i obznanjen. (Pitanje je da li će za sve ljude ikada i biti. Jer, i mit je nosio uvijek neke ljudske sadržaje, samo transponirane, kao što je mogao biti i anticipacija mogućega, a još neostvarenog. Jednako tako i čudo nije nešto što tako lako može nestati iz ljudske predstave.¹¹ Mit i čudo nisu samo ostaci prehistorije, oni mogu izvirati i iz sadašnjosti i biti inspiracija u životu onih ljudi, čiji se vidokrug ne miri sa svijetom činjenica.¹² Osim racionalnog načina prihvaćanja i poimanja svijeta, oni u nj unose i jedan aracionalni elemenat, koji u njihovim životima ima značajan smisao. Pitanje je da li je iz svijeta moguće protjerati svaku aracionalnu neobrazloženost, ili je to jedan prosvjetiteljski mit? Vrijednosno postavljeno pitanje, koje izvire iz ove problematike, moglo bi glasiti i ovako: »Trebalo li se oboriti na svako čudo i mit, ili samo na one koji su u službi destruktivnih sila, pa sputavaju razvoj?«)

Svi nagoviješteni oblici svjetovne religije zavređuju da ih se proučava. Valjalo bi doista operacionalizirati onu tvrdnju Kolakowskog da »kiša bogova pada s neba na pogrebu jednoga boga koji je svoje oživio«. Možda bi se tada poneko zamislio nad svojim duhovnim profilom, za koga je povjerovao da je revolucionaran. Više njih shvatilo bi da je područje ljudske svijesti kompliciranije nego što je ono za svakodnevne potrebe shematizirano, a nije isključeno da se ne bi našli i oni koji bi svoje osvještavanje shvatili kao imperativ za produbljavanje svoga rada na izgradnji socijalizma kao »topele struje«, i pred čijim bi očima istinski lebdjele ljudske vrijednosti bar toliko koliko i predmetni svijet. Samo tako se može očekivati i smanjenje potrebe za svjetovnom religijom i branje, kako to Marx kaže, »živoga cvijeta«.

O jednom obliku svjetovne religije trebalo bi nešto više reći. To je stara pojava, nekad obavijena plemenskom magijom, gregarističkim naklonostima, a i danas pod znakom simbola, koji gospodare ljudskim životima. Neartikulirana u prošlosti, neosviještena u sadašnjosti — prava »društvena predrasuda«. Snaga, pred čijim se fanfarama tijela pokreću, lica crvene, moć koja uništava živote, čiji podanici podnose žrtve bez pitanja o ciljevima. Uvjerenje da njeni sljedbenici pripadaju odabranom narodu, predviđenom za spas, mržnja prema svemu različitom što se opire, bogatstvo svijeta svedeno na fikciju o zajedničkom porijeklu i sudbinskoj predodređenosti. Vjera utopljena u mutne predstave o »krvi i tlu«. U jednoj religiji njeni se pripadnici smatraju potomcima Adama i Eve, ali i ovdje

¹¹ »Čuda se ne dešavaju. To znam i to je oduvek i zauvek utvrđeno u samoj osnovi moga načina mišljenja i moga osećanja sveta. Ali ipak ima nešto što liči na čudo, a to je — naša neuništiva i neobjašnjiva ljudska potreba za čudom«. (Ivo Andrić: Znakovi pored puta, udruženi izdavači, Sarajevo, 1976, str. 248.)

¹² »Što je činjenica? Krajnji domet našeg vida, granica našeg ljudskog shvatanja i razumevanja. I ništa drugo. To što nazivamo činjenicom, to je samo zamišljena (i izmišljena) tačka na ivici našeg vidokruga, kojom želimo da utvrdimo i ograničimo stvarnost i trajnost našeg postojanja« (Ivo Andrić, navedeno, str. 150/151).

genealogijski okviri sežu do ništa manje mitskih praotaca. Magične riječi, kojima su nekada pećinski ljudi budili usnule duhove, ne nedostaju ni njima. Izgovarajući ih, oni ne osjećaju samo slast zajedništva, nego i prisustvo umrlih predaka. Pravovjerni su do te mjere, da ne vjeruju utiscima svojih očiju i ušiju, pa ih progone kao heretičke utvare. Ako se i pokolebaju, pa im se načas učini da je i njihova sudbina dio sudbine drugih ljudi, to shvaćaju kao prolaznu slabost i neopreznost, vraćajući se na one izvore u koje bez teškoća umeću svoje osobe. Jer, oni nisu ličnosti. Jaki su onoliko koliko je jaka pastva kojoj pripadaju. Jedan bog je u prošlosti bezuspješno nastojao sprovesti ideju jedne misli, jedne volje, jednog zakona; oni ipak taj mukotrpan zadatak pokušavaju sprovesti. Kraljevi i carevi su im posebna slabost. Vidoviti su toliko da s njima mogu kontaktirati kad god zažele, ne sumnjajući ni trenutka u njihove namjere. Ako slučajno krunisane misli ne čuvaju u knjigama, ili njihove likove uokvirene na zidu, imaju bar kisele vode njihovih imena. Uostalom, neke od njih su krunili ako ne već i krstili najviši božji predstavnici na zemlji, a to nije bez dubljih implikacija. Bog je uvijek na njihovoj strani. Ni jugoslavenski primjeri nisu izvan takvog konteksta.

Tako se stiče do imenovanja one pojave, koja u novijem vremenu, ali vezujući se na starije totemske uzore, dobiva ime nacionalizam, ili kad je još više odmakla, šovinizam. U svakom nacionalizmu postoje bar tragovi obogotvorenja nacije, ma koliko je on inače izraz sasvim profanih ljudskih odnosa. Za Arnolda Künzlija on je »moderna religija maloljetnog čovjeka«. Od te se ocjene može poći u njegovoj analizi. Jedino je moguće dodati da je bog toga maloljetnog čovjeka uvijek zao. Bog klasične religije ne mora uvijek biti takav, pa je on i bog mira, radosti, a nekad čak prihvaća ljude drugačije vrijednosne orijentacije. Nacionalistički bog je beskompromisan, njegova snaga uvijek raste upravno razmjerno s mržnjom koju gaji prema drugim nacijama. Na nebu on nikada nije zadovoljan, jer je nesiguran u svoj tron, do koga dopiru uzvici drugih bogova. Ni s vjernicima nije zadovoljan, jer oni se u svojoj gorljivosti mogu ohladiti i poći putem trezvenosti. Kad povremeno ostane usamljen, spreman na križ ako je to za vjeru potrebno, i sam se iznenadi kad se opet zatalasaju etnocentrističke strasti, kojima se hrani. U početku je zazirao od socijalizma, precjenjujući svijest njegovih pripadnika. Ali, kad je doznao kako u Jugoslaviji javnost sluša i čita o »svetim nacionalnim simbolima«, »sudbini nacije«, »božanstvu — domovini«, osjetio je da ponovo dobiva na značenju. On se ipak boji opasnosti da bi mogao postati čovjek, jer je to za njega preteška uloga, budući da ona traži — odgovornost. Kao bog on na drugog prebacuje odgovornost, a lako podnosi prigovor da se ponaša kao dijete koje majka štiti.

Svoj utjecaj bog-nacionalizam je ipak proigrao među onima koji su shvatili u kojoj je mjeri sve svoje niskosti prikrio svetim plaštem.¹³ Za one, koji su i dalje pod njegovom vlašću, nije izvjesno kad će na bojni poziv navući na sebe simboličku odeću (odeždu) i tako začarani izvršiti i one radnje, kojih bi se kao pojedinci ustručavali. Jer, nacionalizam je kao

¹³ Misli Marx-Engelsa u njihovom Manifestu komunističke partije (poglavlje Socijalistička i komunistička literatura) o tome nisu danas izgubile na aktualnosti.

svaka prava religija. Preobražava nemoćne duše u moćne, izgubljene ovce sakuplja u stado, ali im umjesto mira potura oružje, koje na kraju ne razara samo tuđi, nego i svoj integritet. Nasilje učinjeno u ime nacije nije više nasilje. Laž najednom postaje istina. Neznanje postaje znanje. Kriterij ljudskosti više nije ljudski čin, nego nacionalna identifikacija.¹⁴ Nekad je za vjernika sve nevjerničko bilo u znaku nečastivih sila. Danas više nije. Ali, za nacionalistu animozitet prema jednoj ili prema više nacija ostavlja sve negativno rezervirano. On je posvećenje zla. Socijalizam koji ga razobličava, ostaje socijalizam, koji ga prešućuje ili konzervira iz taktičkih razloga, ostaje bez povjerenja svojih pristalica. Ne može se gledati i naprijed i nazad. Socijalizam nije bog Janus.

Zaključak

Koliko je neopravdano smještati religiju u rezervate crkvenih zdanja i staroslavni knjiga! Preko zidova ili korica, ona se oduvijek lakoćom prebacivala na ona područja u kojima ljudi nisu morali na sebe stavljati vjerske insignije, niti klečati pred svemogućim bogom. Oduvijek se u nešto vjeruje. Tko prestaje vjerovati, prestaje i živjeti. Od vjere do obožavanja samo je jedan korak. Tko ga napravi nije napustio tlo iz kojeg i dalje vuče iskru života. Međutim, na zemlju on sada gleda drugim očima. Ojačan objavom, on bez teškoća okreće svijet onako kako želi. Teško je reći gdje prestaje zbilja, a gdje počinje fantazija. Tek, maštoviti svijet potvrda je života u kojem se jednom fantaziji kreće stazom priznate fantazije (umjetnost!), drugi put stazom transcendencije, koja se pretvara u stvarnost prvog reda. I dok je jednom ona uvjet ljudskog bogatstva, drugi put ona traži besprijekornu poslušnost od onih koji su je i proizveli. Onemoćali u borbi s okolnostima koje su stvarali, potčinjeni hirovima nusproizvoda koje nisu željeli, religiozni vjernici ih se drže kao utopljenik slamke. I, što su izgubljeniji, vjera je jača i djelotvornija — pravo naličje prekarne ljudske situacije. A kad jednom sebe i okolnosti svoga života stave u međusobni odnos, spremni da prihvate neke neumitne tragedije življenja, kompulzivne religiozne radnje ostaju (kako bi to Marx rekao), za njima poput zmijske košuljice koju su prerasli.

Ali, mnogo zvanih, malo odabranih. Oni, čiji je rast završen odbacivanjem jednoga boga, ne moraju prestati biti religiozni. U tragu koji iza njih vijori, ocrtavaju se silhuete animizma i totemizma, idolopoklonstva i praznovjerja. O njih se kače i neprobavljeni proizvodi i tekovine suvremenog svijeta, svi zajedno podstičući rast onog vjerovanja, koje, inherentno njihovoj maloljetnoj psihi, pojačava osjećaj sluganstva i nemoći. Nisu svi vjernici religiozni, ali religiozni su svi oni koji posvećuju svijet oko sebe. I bez posvećivanja taj je svijet pogodan za pretvaranje u ljudsku domovinu. Posveta dokazuje da je on mjesto nesreće, strepnje, tlapnje, idealan okvir za nastavljanje »prethistorije«. Oslobođenje čovjeka ne mjeri se samo stopom porasta dohotka po glavi stanovništva, nego i porastom osjećanja dostojanstva. Svako obožavanje unižava dostojanstvo. »Ukoliko čovjek više

¹⁴ Izvršno to ilustrira Rudi Supek u knjizi Društvene predrasude, navedeno.

RELIGIJSKE VARIJACIJE

stavlja u boga, utoliko manje zadržava u sebi«. ¹⁵ Život uz posrednika je izraz nesamostalnosti. U jugoslavenskom socijalizmu osim prononsiranog boga povremeno niču i nastaju i drugi posrednici. Zbog toga je društvo pozvano da se bori za takve odnose, koji će u manjoj mjeri izazivati nuždu da se izvorne potrebe zadovoljavaju surogatima poput svjetovne religije.

Nikola Dugandžija

RELIGIOUS VARIATIONS

(S u m a r y)

Religion not only appears in those subjects which are defined as supernatural variables, but also includes those objects, relationships and values which man designates as exceptional in relation to the rest of the world. Sacrosanct concepts extend to science the nation, leaders, the time dimension, but not to all that which at a given moment by its aureole should add to the life of the quality which profane life does not assure and to which people cannot reconcile certain characteristics. The products of such creative imagination become living reality among believers of this type and lead to consequences which do not have only imaginary character. When a so-conceived belief is connected with destructive inclinations, then it calls forth tragic consequences in the lives of people.

Religious faith in profane values represents a »roundabout way« by means of which one tries to reach a desirable subject. The task of society, particularly, of socialist society, is to try to find a more worthy valuation and formation of the world which will not be left so much to chance as classical and other forms of religion have until now represented.

¹⁵ Marx-Engels: Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1967, str. 246.